

ΚΑΤΑΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ «ΧΑΡΙΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ ΤΩΝ ΖΩΝΤΩΝ»

Θανάσης Καλπαξής

Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Διευθυντής Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, ΙΤΕ

Η απόφαση μερικής ή και συνολικής καταστροφής ενός μνημείου του παρελθόντος προκαλεί από τη φύση της έντονο αντίλογο, ιδιαίτερα μάλιστα όταν η ίδια εμπεριέχει μιαν αντίφαση, όταν δηλαδή σ' αυτή διαδραματίζουν κεντρικής σημασίας ρόλο επιστήμονες και συλλογικοί φορείς στους οποίους το κοινωνικό σύνολο έχει αναβάσει την προστασία αυτών των μνημείων. Τα όπια επιχειρήματα προβάλλονται για να αιτιολογήσουν παρόμοιες αποφάσεις δεν μπορεί παρά να είναι υποκειμενικού και, κατά προέκταση, συγκυριακού χαρακτήρα, αφού δεν είναι δυνατό να στηριχτούν σε επιστημονικά τεκμηριωμένες και εξ αυτού μη επιδεχόμενες αμφισβήτηση αρχές.

 α ήταν βέβαια αφελές να υποθέσουμε ότι εκείνοι που στο πλαίσιο της ιδιότητάς τους είχαν την υποχρέωση να λάμψουν τέτοιου είδους αποφάσεις δεν είχαν πάντα συνειδήση αυ-

τού του γεγονότος και ότι δεν είχε βασανίσει τη σκέψη τους. Ενδεικτικά αναφέρω μόνο, λόγω της γλαυφυρότητάς της, την ιδιόχειρη σημείωση του σπανικότερου ισως εκπροσώπου της αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, του Στέφανου Α. Κουμανούδη, σε έγγραφο της Χριστιανής Αρχαιολογικής Έταιρειας, στο οποίο, το 1885, του αναφέρεται η ανακήρυξη του ως τακτικού της μέλους: «Καλό μέλος είμαι όπου χθες παρέστην εις την καθαίρεσιν της Μεγάλης Παναγίας (α.σ. της βυζαντινής εκκλησίας που βρισκόταν στον εσωτερικό χώρο της βιβλιοθήκης του Αδριανού) και αποδηλώθηκε για να αναδειχτεί το αρχαιότερο μνημείο) και σήμερα επήληρωσ 5 δραχμάς διά το έσω διπλώμα»¹. Γιατί όμως αυτή η αυτοκριτική, αν πράγματι, όπως επιστήμως υσχυρίζεται ο ίδιος, η Μεγάλη Παναγία (εικ. 1) δεν ήταν παρά ένα «μεταγενέστερον συνανάρφυμα ή συμπλήμα ανομοιοπάτων μερών»;

To ερωτήμα, επομένως, που γεννάτα είναι ποιες ήταν εκάποτε εκείνες οι παράμετροι που μπορούσαν να ασκήσουν τέτοια πίεση στους επιφορτιμένους με την προστασία των αρχαίων μνημείων, ώστε τελικώς να συνανέσουν στην καταστροφή τους. Σε μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του ζητήματος θα ήταν δυνατό, πιστεύουμε, να τις κατατάξουμε σε δύο βασικές κατη-

1. Σωζόμενα ερείπια της εκκλησίας της Μεγάλης Παναγίας.

2. Αποτύπωση της ανασκαφής του Ε. Ταϊλέρ στο Παναθηναϊκό Στάδιο (1870).

γορίες. Η πρώτη έχει ως βάση της πρακτικές ανάγκες. Είναι, για παράδειγμα, προφανές ότι σε μια πόλη με πλούσιο ιστορικό παρελθόν, αλλά και ταχύτατα διογκούμενο πληθυσμό, όπως η Αθήνα, παρόμιου τύπου ενέργειες δεν θα ήταν εφικτό να απορευθούν. Στο διήλημμα αναφέρεται ο Κουμανούδης ήδη το 1881: «Άλλα πότε άρα γε για έλθωσαν οι ευκοί ούτοι καιροί είναι ελπίς; αφού κατά δυστυχίαν και νυν έτι γίνονταν όμοια και χέιραν σε κειμένων όσα πλημμελώς και ασυμφόρως τη αρχαιολογία εγένοντο το 1833-5 επί της πρωτης καταγραφής του σχεδίου της πόλεως και γίνονταν ταῦτα, διότι υπάρχουσι τινές εν τη πολιτείᾳ ημών φρονούντες, ότι δεν πρέπει να υπεροργώνται χάριν της νεκράς, ως την λέγουσιν, αρχαιολογίας των ζωντανών συμφέρουσαν, ως να μην υπήρχε και άλλος τρόπος διοικητικής ενέργειας συμβιβάσας τας τονισμένων πολιτισμών απαιτήσεις προς τας της καταγιγνομένης περί τους αρχαιούς επιστημόνες».

Η δεύτερη κατηγορία έχει ως βάση της πρακτικούς χαρακτήρα προσεγγίσεις, απευθείας εξαρτώμενες από τις εκάστοτε ισχύουσες ιδεολογικές και εξιλογικές επιλογές. Και ο αντιλογος δεν προσδέχεται όπως συμβαίνει, κατά κανόνα τουλάχιστον, στην πρώτη κατηγορία, από χώρους που εκπροσωπούν διαφορετικά συμφέροντα από εκείνα της αρχαιολογικής επιστήμης, αλλά συγνά από το ίδιο το σώμα των αρχαιολόγων ή του φιλάρχου κοινού. Η κατεδάφιση σημαντικών βυζαντινών εκκλησιών της Αθήνας στο πλαίσιο διεξαγωγής ανασκαφών και ανάδειξης μνημείων της, εξιδνιώνει μέντρα, ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας (Μεγάλη Παναγιά, Παναγία της Πυργωπόσα κ.λπ.). Η καταστροφή ολόκληρων βυζαντινών οικισμών (π.χ. Φαιστός) με στόχο την προβολή αρχαιότερων μνημείων ήταν φυσικό να οδηγήσουν σε έντονες αντιπαραθέσεις, με πιο γνωστή ίσως τη συήπητη που

ακολούθησε την κατεδάφιση του μεσαιωνικού πύργου των Προπύλαιων της Ακρόπολης³.

Καταγράφονται, βέβαια, ορισμένες φορές και περιπτώσεις, όπου συνυπάρχουν οι παραμετροί που προσδιορίζουν την πρώτη και τη δεύτερη από τις κατηγορίες που μόλις αναφέραμε. Για παραδειγμα, και είναι προφανές ότι επιλέξαμε αυτό το παράδειγμα λόγω της σημερινής επικαιρότητάς του, τέτοιος περιεχομένου συζητήσεων ανέκυψαν σε συνδυασμό με τη διεγαγωγή Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα.

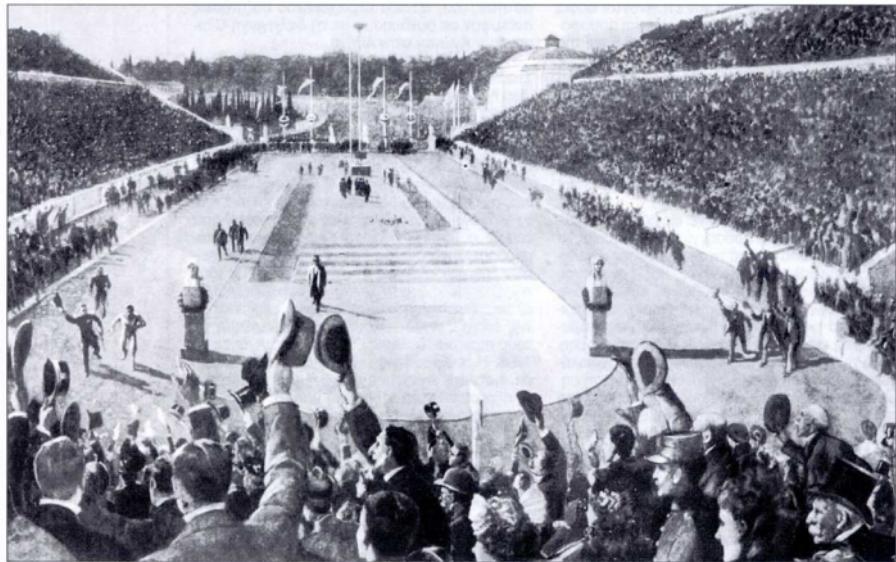
Η επαναχρησιμοποίηση του Παναθηναϊκού Σταδίου ως αγωνιστικού χώρου προβλέπεται ως ιδέα ήδη από το 1859⁴. Για πρώτη φορά θα φιλοξενήσει αθλητικούς αγώνες το 1870, στο πλαίσιο των δεύτερων Ολυμπιών, μιας διοργάνωσης αθλητικού και παραλλήλη εκθεσιακού χαρακτήρα, εμπνευστής και χρηματοδότης της οποίας υπήρξε ο εθνικός ειευρέτης Ε. Ζάππας⁵. Στο Στάδιο, του οποίου το αρχαίο οικοδομικό υλικό είχε σχεδόν ολοκληρωτικά εξαφανιστεί στο πέρασμα του χρόνου, δεν έγιναν τότε αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις, πέρα από την προσθήκη κάποιων σειρών ξύλινων εδωλών για τους θεατές. Η ίδια της συνολικής αναστήλωσης θα προκύψει και θα υλοποιηθεί από τον διακεκριμένο αρχιτέκτονα της εποχής Αναστ. Μεταξά, σε συνάρτηση με τους πρώτους διεθνείς Ολυμπιακούς Αγώνες το 1896. Η απόφαση για αναστήλωση συμπαρέευρε, ωστόσο, σημαντικά προβλήματα. Εκτός του οικονομικού θέματος -τελικά υπήρξε υπέρβαση του αρχικού προϋπολογισμού κατά περισσότερο από το δεκαπλάσιο- υπήρχε και τα επιστημονικό ζήτημα. Είναι επιτρεπτή μια τέτοιου μεγέθους παρέμβαση σε ένα αρχαίο μνημείο, που μαλιστα περιγράφεται από τους συγχρόνους του ως «έργον υπέρ πάντα τα θαύματα», από το οποίο για τίποτε άλλο δεν έχει συνθεί εκτός από το αποτύπωμα στο ανάγλυφο του εδάφους και κάποια θεμέλια;

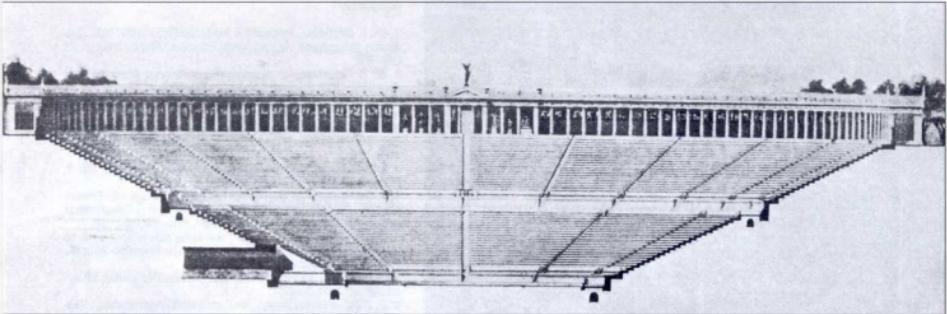
Οι σχετικές με αναστηλώσεις συζητήσεις είχαν μοιράσει εκείνα τα χρόνια τους αρχαιολόγους σε δύο στρατόπεδα. Ας χρηματούμε τι έγραφε το 1895 ο διευθυντής της Αρχαιολογικής Εφερμέριδος Αθαν. Ρουσόπουλος με αφορμή αναστηλωτικές εργασίες στον Παρθενώνα: «[...] δεν θα συγχωρήσων πλέον να επιβάλλων ανότιοι κέλαιρα εις το ερείπιόν μας μηδαμάς μηδέποτε. Δεν θα εμβαλώσωμεν τον Παρθενώνα ώσπερ οι πτωχοί τας βράκας των με καττύματα και κουρέλια γελοία [...] Μη μας τα καταστρέψετε, μη τα παραμορφώνετε [...] προκρίνα να ίδω τον Παρθενώνα ερείπιον σωριασμένον παρά διορθωμένον. Έχει κα το ερείπιον μεγέθος και δεν χάνει επιστημονικώς τίποτε, διότι ενέχει την αλήθειαν, ενώ η διόρθωσίς ειναι ψεύδος, απρές ψιφίσθιον [...]»⁶. Ενώ η κατεδάφιση και η ανακατασκευή του θύλου του καθολικού στο Καβάδια το 1892 οδήγησε συνάδελφο του στη δημοσίευση του γνωστού σκωπικού επιγράμματος: «Quod non fecerunt Goti et Scoti, hoc fecit Kannadas Panagiots»⁷.

Στη βάση ποιων αρχαιολογικών δεδομένων λοιπόν θα μπορούσε να ανακατασκευαστεί το Παναθηναϊκό Στάδιο; Τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία ήταν εκείνα που είχαν προκύψει από την ανασκαφή έρευνα του Ε. Τσιλλέρ το 1869-1870⁸ (εικ. 2) και αυτά δεν επαρκούσαν για την αναπαράσταση δών των λεπτομερεών. Το στάδιο που τελικά ανακατασκευάστηκε είναι να λαμπρό οικοδόμημα που ποτέ ίδιας κατά την αρχαιότητα δεν είχε τη σημερινή του μορφή (εικ. 3). Κάποιες έντονα παραμορφωτικές ενέργειες, όπως η από τον βαρόνο Couberlin προταθείσα

διεύρυνση του πλάτους του στίβου προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες σύγχρονων αγωνισμάτων, σταθήκε δυνατό να απορευθούν. Το ίδιο και η πρόταση του Αναστ. Μεταξά για δημιουργία στοάς δωματίου ρυθμού (εικ. 4) με προορισμό να χρησιμοποιηθεί ως γλυπτοθήκη, στο ύψος της επίστεψης της σφενδόνης¹⁰. Υπήρχαν όμως σημαντικές μορφολογικές παρεμβάσεις, όπως η μετατόπιση του «ελλανοδικείου» από την κορυφή της σφενδόνης στο κέντρο της μακράς πλευράς, τα στηθάνα στην επίστεψη, οι κλίμακες ανόδου, η απομόνωση της κλίμακας του ναυύ της Τύχης από το στάδιο και η ανεγέρση, το 1900, του κορινθιακού ρυθμού προπύλου¹¹. Σε εφημερίδες της εποχής γίνεται αναφορά σε διαμάχες «επί πεδίου επιστημονικού» μεταξύ μελών της υπεύθυνης για την παρακολούθηση των εργασιών επιτροπής και του αρχιτέκτονα¹². Και σα μια επιτοποίηση του μελούς της οργανωτικής επιτροπής των αγώνων και υπεύθυνου για την εξεύρεση χρημάτων για την ανακατασκευή του σταδίου Τ. Φιλήμανος πρός τον Δ. Βικέλα, διακρίνουμε ότι το 1895 πρέπει να υπήρξε αντιλογος από πλευράς των αρχαιολόγων: «[...] η ανάπλασης του Παναθηναϊκού Σταδίου; από της σχεδίασεως αυτής μέχρι της τελικής εκτελέσεως, ήταν έργον χειρών ελληνικών αποκλειστικών. Ουδείς ανεμείχθη ξένος, αι δε συμβουλαί, αι έδουκαν περιώνυμοι τινές αρχαιολόγους και αρχιτέκτονες έζοντες μετά της επί τη ανακατασκευή του Σταδίου επιτροπείας, όπαν ιδιωτώμεν, θα μάθεις τινάς [...] ποιόπτης μαρτυρούσας έλλειψιν καλαιοθησίας»¹³. Ο όποιος αντιλογος όμως φαινεται ότι ξεπεράστηκε εύ-

3. Το Παναθηναϊκό Στάδιο στη σημερινή του μορφή.

4. Πρόταση του Αντονί.
Μετάδιγμα αποκατάστασης
του Παναθηναϊκού Σταδίου.

κολα, όχι μόνο επειδή οι εργασίες προχωρούσαν με «ιλιγγώδη ταχύτητα», αλλά και επειδή κυβέρνηση και πολίτες, που παρακολουθούσαν τις εργασίες με αίσθημα μεγάλης εθνικής υπερφανείας, δεν ήταν διατυπώμενο να δεχθούν αναβολές και να διακινηθούσαν τη διεξαγωγή των αγώνων προκειμένου να διευκρινιστούν κάποιες ασφαλώς γι' αυτούς, κατασκευαστικές και ιστορικές λεπτομέρειες, του μνημείου, περί των οποίων η σημασίη θα διαρκέσει μέχρι τελευταίας στιγμής¹⁴.

Μια άλλη υπόθεση «ακαπούσης» αρχαιολογικών καταλόπιτων, επίσης σχετιζόμενη με τη διεξαγωγή Ολυμπιακών Αγώνων, απασχόλησε ακόμα περισσότερο την κοινή γνώμη στην Ελλάδα του 1900 αιώνα. Κατά τις εργασίες θεμελώσης του Ζαππείου Μεγάρου (εικ. 5), ενώ κτηρίου που δημιουργήθηκε ως χώρος προετοιμασίας των αθλητών, αλλά και για την ενστήνεση τη μεγάλη έκθεση προϊόντων στο πλαίσιο των Ολυμπίαδων του 1875¹⁵, εντοπίστηκαν τα ερείπια αρχαίου οικοδόμηματος, τα οποία αρχικά ερμηνεύετηκαν ως ερείπια του «παλατίου του δουκού των Αθηνών ή του ανακτόρου του Αδριανού»¹⁶. Οι αρρρεγράφοι των εφημερίδων θα χωριστούν μεάσες σε δύο στρατοπέδα. Στο πρώτο ανήκουν εκείνοι που συντάσσονταν με την απόψη της Αρχαιολογικής Εταιρείας, όταν τα κατάλοιπα του «ψηφιδωτόστιου» κτηρίου, το οποίο σύντομα αναγνωρίζεται ως λουτρώνας (βαλανείο), πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά και να διατηρηθούν, ακόμα και αν χρειαστεί να επιλεγει τη Μεγάρη όπου οικοδομέσθοδο. Στο δεύτερο, αλλοι οικοδόμησθοδο. Στο πρώτην ανένεωση των πρώτων μαρμάρινων αγαλάτων στο χώρο, η Εφημερίς των Συζητήσεων θα γράψει: «Συγχαίροντες τη πόλει την πάτη ημέρα διὰ την νέαν των απόκτησαν, ευχόμενα να παρακολουθήσων [sic] αυτην και άλλαι, και ελπίζομεν τούτο, αν η επιτροπή η επι της οικοδόμητς του μεγάρου μη πετεύσει να βάλῃ θεμέλια πριν ή καλώς διερευνήση τον όλον εκεί χώρων και γνωρίστη εντελώς το σχέδιον του αγώνων και πολλής εκτάσεως κτηρίου»¹⁷.

Στο δεύτερο στρατόπεδο ανήκουν εκείνοι που σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούσαν την αναβολή της ανέγερσης του μεγάρου. «Άλλο τεκμήριον της αγαθής αναμφωτικής διοικήσεως είναι η αναβολή της οικοδόμησής του μεγάρου των Ολυμπιών. Και η μεν εξωτερική πρόφασίς είναι η

μονομανία των φιλαρχαίων, οίτινες εις παν ερείπιον βλέπουσι την ελληνική δόξαν και εις αυτά έπι τα μνημεία της δουλείας και του εξευτελισμού αυτής»¹⁸. Το βασικό τους επιχείρημα είναι ότι η κυβέρνηση πρέπει να ανταποκριθεί στα καθήκοντα της «να υποβάλλει τον τεθαμμένον κόδον εις τους νόμους και τας απαιτήσεις του ζώντος»¹⁹.

Η συζήτηση θα οδυνθεί ακόμα περισσότερο από τη στιγμή που θα εμπλακουν σ' αυτήν επώνυμοι αρχαιολόγοι, οι οποίοι θα προσφέρουν στις δύο πλευρές επιχειρήματα. Ως ενταγμένος στο πρώτο στρατόπεδο, ο Κουμανούδης θα υπενθυμίσει την υποχρέωση για τήρηση των νόμων που προστατεύουν τις αρχαιότητες, διαφορετικά δεν θα έχει στασιν πλέον το κακόν της καταστροφής των αρχαίων και εδώ εν τη πρωτευουση και πλεύστερον εν τοις επαρχίαις²⁰.

Ο εκπρόσωπος της δεύτερης τάσης, ο διευθυντής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής E. Buston, θα αξιολογήσει τα ερείπια ως «τοπατά τοχεία, τα οποία οιδέν άλλο ανακαλούσι ειμὶ την δουλείαν σας εις τους Ρωμαίους». Θα υπενθυμίσει ότι παρόμια πράγματα συμβαίνουν και «εις Παρίσιοις», όπου το ρωμαϊκό αμφιθέατρο της πόλης «Εξηφανίσθη και αντηγέρθη εις την θέσιν αυτού [...] εν εργοστάπον λεωφορείων». Και αυτό για «παράρτημα κοινωνικον συμφέρον υπέτερον της αρχαιολογίας [...]». Οι άνθρωποι ζώντο διά το μέλλον περισσότερον ή διά το παρελθόν, όταν μάλιστα τούτο το παρελθόν ήναι εις αυτούς ανωφέλες. Οταν δε καταντά επιζήμιον το θυσιάσουν»²¹.

Το επιχείρημα αυτού μπορούσε βέβαια να πείσει μόνον εκείνους που εξαρχής ήταν πεπεισμένοι ότι το «εθνικόν έργον» της ανέγερσης του Ζαππείου έπρεπε πάση θυσία να ολοκληρωθεί εντός των προβλεπόμενων χρονικών ορίων. Το πάντοτε σε τέτοιες περιπτώσεις προβαλλόμενο, ιδεολογικής φύσης αντεπιχείρημα, ότι δηλαδή «Παρ' ίμιν τοις Έλλοιν, η περι αρχαιοτήτων μέριμνα δεν ενέχει μόνον συμφέρον επιστημονικόν, αλλά και εθνικόν και πολιτικόν, υπέρτατον και θεμελιώδες»²² επίσης δεν μπορούσε να πείσει το ουνάλο της τονιάς γνώμης, ιδιαίτερα δε εκείνη τη μερίδα της η οποία τείνει να υποπτεύεται ότι αυτό απλώς χρησιμοποιείται για να συγκαλυφθούν άνομα συμφέροντα. Και στην περίπτωση του Ζαππείου γίνεται λόγος για κερδοσκοπία, «διότι αποφασιζόμενης της διατηρήσεως του μη-

5. Το Ζάππειο Μέγαρο.

δεμίαν αξίαν αρχαιολογήκαν ή ιστορικήν έχοντος ρωμαϊκού λουτρού, [...] το μέγαρον των Ολυμπιανών οικοδομήθησε επί άλλων γηπέδων, στίνα θα πωλήσωσιν εις την επιτροπήν των Ολυμπιανών τρίτοι ιδιοκτήται²³ η άκομα και ότι το Ζάππειο «καταδιώκεται όχι χάριν του Ρωμαϊκού λουτρού, αλλά διότι βλάπτει τον ορίζοντα του κήπου των ανακτόρων»²⁴.

Με καθυστέρηση έξι μηνών βρέθηκε, τέλος, μια συμβιβαστική λύση που προέβλεψε να οιωθεί το «σπουδαιότερον μέρος» του βαλανείου. «Το μέγαρον εγερθήσει την επι αυτή μη θέσει, [...] αλλ' ουχί και εν τω αρχικώ χώρω, όπως ουτώς διαιμεινων ακέραια τα τυχαία ανευρεθέντα λείψανα του ρωμαϊκού βαλανείου»²⁵. Το Ζάππειο θα χτιστεί έπι λίγα μέτρα βορειοανατολικέρα των ερειπών, όπως διακρίνεται στο μονδικό τοπογραφικό σχέδιο που τα απεικονίζει²⁶. Τα κατάλοιπα του βαλανείου, του οποίου η ιστορία και η έκταση παραμένουν αδιευκρίνιστες, είναι πλέον καταχωμένα στην πλατεία που σχηματίζεται μπροστά στην είσοδο του Ζαππείου, παραμένοντας άγνωστα, τουλάχιστον σε επίπεδο αυτοφιάς, στους σημερινούς αρχαιολόγους και επισκέπτες της Αθήνας.

Το γεγονός ότι παρόμοιας έντασης και παρόμοιου περιεχομένου διενέξεις συνεχίζουν να απασχολούν την κοινή γνώμη και τους αρχαιολόγους και 130 χρόνια αργότερα, πάλι με αφορμή τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, ίσως για μην αποδεικνύει τίποτε περισσότερο από ότι η μόνη «αντικείμενη» απαντήση που επιδεχθείται το ερώτημα αν τα συμφέροντα των ζώντων προέχουν των συμφερόντων της τεκμηριωσής του παρελθόντος, είναι εκείνη που εκστρέφεται θα δώσει η, και από αυτές τις δύο παραμέτρους διαμορφώνυμένη, πραγματικότητα της καθημερινής μας ζωής.

Σημειώσεις

1. Βλ. Σ. Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδη (1818-1899). Σχεδίασμα βιογραφίας, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1999, σ. 78 τμ. 205.
2. Βλ. Πετράκος, «Ιερογράφη την επί Αθηνών Αρχαιολογικής Εταιρείας», Αρχαιολογική Εταιρεία 127 (1987), σ. 122.
3. Α. Κόκκινος, Η μέρμη για την αρχαιότητας στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία, Εργα, Αθήνα 1977, σ. 114 Πετράκος, ό.π., σ. 98·Φ. Μαλούγου-Τυπανό, Η αναπτυξιανή των αρχαίων μημείων στην γειτονία Ελλάδα (1834-1839), Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1998, σ. 61.
4. Σ. Μαρκεζίνης, Πολιτική μεταρρυθμίσεων της γειτονίας Ελλάδος, τόμ. 2, Πάτρας, Αθήνα 1966, σ. 269-270.
5. K. Georgiadis, Die ideengeschichtliche Grundlage der Erneuerung der Olympischen Spiele im Jahrhundert in Griechenland und ihre Umsetzung 1896 in Athen, Agon, Kassel 2000, σ. 57.
6. Πετράκος, ό.π., σ. 147. Για το Anti-restoration Movement, το πνεύμα του οποίου εκφράσουν τα λόγια του Ρουσσόπουλου, βλ. Μαλούγου-Τυπανό, ό.π., σ. 111 και 277.
7. Κ. Μήτρης, Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όυ αιώνα, Μελέτα, Αθήνα 1966, σ. 227.
8. E. Ziller, «Ausgrabungen am Panathenäischen Stadion», Zeitschrift für Bauwesen 20 (1870), σ. 455 κ.ε.: C. Gaspari, «Lo Stadio Panateneo», ASAtene 52-53 (1974-1975), σ. 313-392.
9. Georgiadis, ό.π., σ. 275 και 481.
10. Μήτρης, ό.π., σ. 220.
11. A. Paapeorgiou-Venetas, Athens. The Ancient Heritage and the Historic Cityscape in Modern Metropolis, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1994, σ. 45.
12. Εργ. Ακρόπολης, σ. 12.9.1985.
13. Georgiadis, ό.π., σ. 566.
14. «Αυθεντικά πηγέρθησαν, ότι ο ευρεθείς αύλαξ, όπως ειθεωρήθη, θα είναι το τέρμα του αρχαίου Σταδίου δεν εγχρησίμευε προς τον σκοπό τουτού. Πάντα δώματα που είναι αύλακος τούτου εδρ ουν αντιγέρεται μέρος τούς, ήσαν τοποθετήμενα κατά την αρχαιότητα οι Εργοί. Έκ των Εργών τούτων, οπίστια μετα των δύο εδαφών ανευρέθηνταν ανεργάντα είς τεσσάρων, οι δύο μέτων τελεόνταν ανευρέθηνταν θα σπήνουν επί των άκρων του αύλακος έναντι αλλήλων». Ακρόπολης, 2.3.1996.
15. Georgiadis, ό.π., σ. 64-65.
16. Εφημερίδες Αλήθεα, 13.1.1873 και Πρωινός Κήρυξ, 11.1.1873. Αναλογικά για τη Θήρα, βλ. την οδηγούσα σταρτή της Μαρίνα Σιλερούρηδης «Η αρχαιολογική διδοτή στην εφημερίδες», Θεοφάνεια 2002.
17. Εργατήριο των Συλλήρεων, 11.1.1873.
18. Εργατήριο των Συλλήρεων, 20.3.1873.
19. Στο Ιδρ. 12.4.1873.
20. Εργατήριο των Συλλήρεων, 24.3.1873.
21. Εθνικός Ήμερος, 12.4.1873.
22. Αιών, 18.3.1883.
23. Εθνικός Ήμερος, 20.3.1873.
24. Αλήθεα, 1.5.1873.
25. Πρωινός Κήρυξ, 28.7.1873.
26. Στο χώρα της Αθήνας του 1896 (Kaupert), βλ. Ι. Τραυλός, Πολιτισμική εξέλιξης των Αθηνών, Κανόν, Αθήνα 21993, σ. 225 εικ. 174 και πιν. 12. Βλ. επίσης Πρωινός Κήρυξ, 15.12.1873 και Revue Archéologique 24 (1873), σ. 50 (με σχέδιο των ερειπών).

Destroying Antiquities “for the Benefit of the Living”

Th. Kalpaxis

There is a number of cases where the destruction of antiquities is performed with the consent of archaeologists or the services to which their protection has been entrusted. This contradiction has a long history. One of the factors that badly affected the issue were the building and reconstruction permits, issued on the occasion of past Olympic Games in Athens. Among the most striking examples is the restoration of the Panathenaic Stadium for the Games of 1896 and the erection of the Zappeion Mansion for the Olympia of 1874. In the first case, the possibility for excavation research, which could probably clarify the earlier building phases of the edifice was sacrificed. As a result, a summa was built, the form of which did not correspond to the known architecture of antiquity. In the second case a Roman bath was permanently covered with earth, before even it was studied, and thus its total extent and its relation to the other buildings of the city remained unknown forever.

In conclusion, the arguments expressed between supporters and opponents on the issue of the destruction of antiquities did not succeed to shape an effective theoretical basis for handling this problem.